

XORIJIY TILNI O'QITISHDA OG'ZAKI NUTQ KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Jurayeva Sayram Barotaliyevna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti,

“Xorijiy til va adabiyoti” kafedrası, nemis tili o’qituvchisi

Annotatsiya: Gapirish va tinglab tushunishning qiyosiy tahlili ushbu ikki faoliyatning nafaqat chambarchas bog‘liqligini, balki ularning o‘qish va yozish bilan ham o‘zaro aloqadorligini ko‘rsatadi. Yozuv yangrayotgan nutqqa tayanib, til tovushlarining grafikada aks ettirilishi, uning saqlanishi va keyinchalik ushbu axborotdan foydalanilishini ko‘zda tutadi. O‘qish esa gapirishdan yozishgacha bo‘lgan jarayonning oralig‘ida har ikkalasining belgilarini birlashtiradi. Har bir nutqiy faoliyat turi odatda bir qancha analizatorlarning birga ishlashi bilan ta‘minlanadi, biroq har birining vazifasi alohida ajralib turadi, analizatorlar o‘rtasidagi aloqa esa nutqiy muloqotning bir shaklidan ikkinchisiga o‘tganda o‘zgarib turadi. Masalan, eshitish va nutq yaratish analizatorlarining o‘rtasidagi aloqa ko‘plab omillarga, birinchi o‘rinda aqliy faoliyatning murakkabligi, muloqot shakli (og‘zaki yoki yozma), matnning tili murakkabligi, so‘zlashuvchining nutqiy tajribasi kabilarga bog‘liq.

Kalit so'zlar: Og‘zaki nutq,yozma nutq,monolog,dialog,suhbat,nutqi yaratish .

Gapirishning quyidagi turlari farqlanadi: 1) tashabbusli, faol gapirish – so‘zlamochi bo‘layotgan insonning ichki motivlari, niyatidan kelib chiqadigan nutq, ya‘ni uning o‘z tashabbusi bilan, mustaqil tarzda yaratgan nutqi; 2) reaktiv, javob tariqasida gapirish – suhbatdoshning so‘zlashi yoki savoliga javob bo‘ladigan nutq; 3) reproduktiv, taxminiy gapirish – yodda qolgan matnni aytib berishdan iborat nutq. Gapirishning quyidagi mexanizmlari mavjud. 1. Sabab (motiv). Avvaliga insonda nimanidir aytish ehtiyoji, maqsad paydo bo‘ladi. 2. Dasturlash (modellashtirish). Aytiladigan gapning asosi, modeli xayolan tuziladi. 3. Qurish. Aytiladigan jumla fikrda tuziladi, uning uchun zarur grammatik shakl, tovushlar, so‘zlar, ohang tanlanadi. 4. Gapirish (so‘zlash). Fikrlar til orqali ifodalanadi. 5. Nazorat. Aytilgan jumladan xatolar izlanadi, tuzatiladi. Namuna sifatida til me‘yorlari olinadi. Bunday namunalarni inson gapirishni o‘rganganda, keyinchalik ta‘lim jarayonida o‘zlashtiradi. Nazorat asosan avtomatik tarzda yuz beradi. Gapirish ko‘nikmasi ikki turda – monolog va dialogda namoyon bo‘ladi. Bu turlar

muloqot ishtirokchilarining nutqiy jarayondagi roliga qarab farqlanadi. Monologik nutqda muloqot ishtirokchilarining har biri muayyan vazifani – axborotni uzatish (nutq yaratish) yoki axborotni qabul qilish (retsepsiya) funksiyasini bajaradi. Dialogda muloqotning ikkala ishtirokchisi navbatma-navbat soʻzlovchi va tinglovchi rolini bajaradi. Monolog – bu bevosita gapirish, dialog esa gapirishning tinglab tushunish bilan birga amalga oshiriladigan turidir. Monolog – bir shaxsning kimgadir qaratilgan nutqi boʻlib, unda fikrni aniq, toʻliq, tushunarli tarzda ifodalash zarur. Monologda soʻzlovchi oʻzining nutqini oʻzi rejalashtiradi, kengaytiradi, til vositalarini tanlaydi. Monolog uzviy va mantiqli boʻlsa, dialog vaziyatga qarab tuziladi. Dialog nisbatan tez yuz beradigan nutq almashinuvi boʻlib, uning har bir boʻlagi replika (luqma) deyiladi va bir replika boshqasiga bogʻliq boʻladi. Monologik nutqning oʻziga xos xususiyati uning bogʻlangan, uzviy matn ekanligidadir. Bogʻlanishli nutq yaratish malakasi ogʻzaki nutqni oʻzlashtirganlik belgisidir. Ogʻzaki nutqni oʻstirish asosi sifatida mavzu tanlanadi. Darsliklarning aksariyati aynan nutqiy mavzular asosida quriladi (Shaharda. Transportda. Doʻkonda. Oshxonada. va b.). Oʻquvchini oʻzi haqida gapirishga undaganimizda ham unga mavzu beramiz. Monologik nutq reproduktiv va produktiv boʻladi. Tinglangan, oʻqib chiqilgan matnni soʻzlab berish yoki uning mazmunini yozib berish reproduktiv nutq sanaladi. Produktiv nutq deb berilgan mavzuda gapirishga aytiladi. Reproaktiv nutq tabiiy muloqotda, oʻquv jarayonida (masalan, dars mavzusini tushuntirib berish) zarur shakl hisoblanadi. Biroq monologik nutqni oʻstirishda faqat reproduktiv gapirish bilan cheklanib boʻlmaydi. Monologik nutq quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi: 1) nutqning davomiyligi; 2) nutqning uzviyligi, mantiqliligi; 3) mazmunning maʼlum darajada tugallanganligi; 4) nutqning kommunikativ yoʻnaltirilganligi; 5) mavzuning aniqligi; 6) sintaktik jihatdan murakkabligi. Monologlar tuzilishi va mazmuni jihatidan uni tuzadigan shaxsning oldida turgan kommunikativ vazifa va maqsadga koʻra bir-biridan farqlanadi. Monologik nutqning turlari tabiiy muloqotda aralash holda uchrasa-da, har birining mazmun jihatidan yoʻnalishi va kompozitsiya-tuzilish borasida muayyan belgilari bilan farqlanadi. 1. Tasvir – nutq predmetini uning belgilarini sanash orqali tavsiflash. Bunday monologda qismlarning ketma-ketligi nisbatan erkin, asosan hozirgi zamonda beriladi. Matnni tuzishda qoʻshma feʼllar, aniqlovchili birikmalar, qiyosiy birikmalar, qarama-qarshi tavsiflar, gaplarda leksik-semantik va sintaktik aloqa vositalari qoʻllanadi. Bunday monologlarda tabiat, inson portreti, bino, uy, shahar va shu kabilar tasvirlanadi. Tasvir konkret yoki umumiy boʻlishi mumkin. Tasvirlash uchun asosan darak va

atov gaplar qo‘llanadi. 2. Hikoyada hodisalarning ketma-ketligi ifodalanadi, joy va sharoit, ishtirok etuvchi shaxslar o‘zgaradi, bir harakat va holatdan boshqasiga mantiqiy o‘tiladi. Nutq dinamikaga, harakatga boy bo‘ladi. Fe‘l shakllari, sodda va qo‘shma gaplar keng qo‘llanadi. 3. Mulohaza predmetlar, hodisalar haqida yangi bilimga ega bo‘lishning o‘ziga xos jarayonini ifodalaydigan xulosa ko‘rinishidagi xabardir. Uning asosiy xususiyatlari faktlar orasidagi sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash, hodisalarning aloqalari, fikrning aniq mantiqqa rioya qilishi, tuzilishining o‘ziga xosligi (kirish, dalillash, xulosa) tashkil qiladi. Monologik nutqning har bir turi ta‘lim bosqichi, muloqot vaziyati, o‘quvchilarning muloqotga ehtiyoji bilan belgilanadi. Monolog tuzishga o‘rgatishni dastlabki bosqichda tabiat, xona, shahar, inson tasviridan boshlab, hikoya elementlarini qo‘shish, oraliq bosqichlarda asosan hikoya tuzishga o‘rgatish va yuqori bosqichlarda hikoya va mulohaza bilan ishlashga o‘rgatish tavsiya etiladi. Monologik nutq kabi, dialogik nutq ham muayyan maqsad va vazifalarga ega. Biroq dialogik birlikda nutqiy yaxlitlik ikki yoki bir necha ishtirokchi tomonidan yaratiladi, shu bois dialogda har bir ishtirokchi tinglovchi va so‘zlovchi rolini bajaradi. Dialogga emotsionallik, ekspressivlik, harakatlar va imo-ishoralarni faol qo‘llash xosdir. Tabiiy muloqotda dialog muayyan vaziyatda yuz beradi. Dialog jarayonida suhbatdoshlarning nutqini oldindan rejalashtirib bo‘lmaydi. O‘zga tilda dialogda ishtirok etish til o‘rganuvchi uchun qiyin vazifa hisoblanadi. Dialog – replikalar (luqmalar) tizimi. Dialogda suhbatdoshning, adresatning kimligi, uning reaksiyasi (yuz ifodasi, qo‘l harakatlari) muhim. Dialog muayyan nutqiy vaziyatda sodir bo‘ladi va aksariyat hollarda dialogik nutq vaziyatga xos sharoitlar bilan to‘ldiriladi, shuning uchun ko‘p narsalar so‘zsiz ham tushuniladi. Dialogning luqmalari qisqa, masalan, so‘z, to‘liqsiz gap, qoliplardan iborat bo‘lishi mumkin. Dialogni oldindan rejalashtirib bo‘lmaydi, chunki birinchi luqmadan keyin reaksiya qanday bo‘lishi noma‘lum. Shuning uchun dialogni mexanik tarzda yodlash tavsiya etilmaydi. Faqat qolip dialoglarni yodlash mumkin. O‘quvchilarda suhbatni boshlash, davom ettirish, uni rivojlantirish, shuningdek, uning mavzusini o‘zgartirish ko‘nikmalarini hosil qilib borish kerak. Ularga javob luqmalarning turlicha variantlarini tuzishga undaydigan topshiriqlar berish kerak: “Hayronligingizni bildiring”, “Roziligingizni bildiring”, “Luqmaga javoban nimanidir xabar qiling”, “E’tiroz bildiring”, “Fikrni aniqlashtiring”, “Rag‘batlantiring” va h.k. Dialogik nutqqa o‘rgatish uchun dialoglarning quyidagi turlari tavsiya etiladi: 1) xabar almashish; 2) axborot so‘rash yoki uni aniqlashtirish; 3) birgalikdagi harakatlarni rejalashtirish; 4) taassurotlarni, fikrlarni almashish; 5) bahs, munozara. Y.I. Passov

tomonidan monologik nutq ustida ishlashning quyidagi bosqichlari ishlab chiqilgan. 1-bosqichda mavzu bo'yicha 1 ta tugallangan fikr bildirish malakasi hosil qilinadi. 2-bosqichda fikrni mantiqiy kengaytirish, unga izoh berish o'rgatiladi. 3-bosqichda yangi mantiqiy vazifalar bajariladi: mulohaza qilish, taqqoslash, umumlashtirish malakalari shakllanadi, axborot hajmi sezilarli darajada oshiriladi. Barcha bosqichlarni fonetik, grammatik, leksik jihatdan to'g'ri nutqni shakllantirish birlashtiradi. 1-bosqichda topshiriqlarni tanlashda quyidagilarni hisobga olish zarur: 1) namuna yordamida yoki tinglash va ko'rish orqali bir-ikki gap bilan fikrni ifodalash ko'nikmasini shakllantirish; 2) matnga tayanib kengaytirilgan nutq yaratishga o'rgatish (10 tagacha gap); 3) o'z fikrini tayanch materialsiz ifodalashga o'rgatish. Keyingi bosqichda o'quvchi o'qib chiqilgan yoki tinglangan matnni qayta hikoya qilishga, xabar yaratishga, tavsif berishga, hikoya tuzishga va o'zining nuqtayi nazarini dalillash hamda asoslashga harakat qiladi. Monologik nutq ko'nikmalarini quyidagilar hosil qiladi: 1) savollarga to'liq javob berish; 2) tanish matn bo'yicha vaziyatli xabar berish; 3) rasmni tasvirlash; 4) rejaga tayanib, keyin esa tayanmasdan gapirish; 5) bir necha matn asosida gapirish; 6) yangi mavzu asosida mulohaza shaklida nutq yaratish. Monologik nutqqa o'rgatishda markaziy o'rinni qayta hikoya qilish egallaydi. Qayta hikoya qilish matnga yaqin va erkin, to'liq va qisman bo'lishi mumkin. Qayta hikoya qilishga tayyorlanish quyidagi bosqichlardan iborat: 1) reja tuzish; 2) tayanch so'zlarni yozib chiqish; 3) abzatlarni gaplar bilan almashtirish va h.k. Amaliyotda qayta hikoya qilishning o'quv variantlari qo'llanadi: o'z so'zlari bilan hikoya qilish; mavzudan bexabar shaxsga gapirib berish; vaqt, vaziyat, personajlarni o'zgartirib gapirib berish. Dialogik nutqni o'stirish uchun quyidagi mashqlar tavsiya etiladi: 1) berilgan 2 ta javob luqmasidan tayanch luqмага ma'no jihatidan mosini toping; 2) berilgan javob luqmasiga tayanch luqmani ayting; 3) taklifga rozilik, salomlashishga salomlashish bilan javob bering; 4) aytilgan fikrga qo'shiling yoki e'tiroz bildiring; 5) xabarni aniqlashtirishni talab qiling; 6) aytilgan fikrni to'ldiring, asoslang, aniqlashtiring. Dialogik nutq ko'nikmalarini shakllantirishda kommunikativlik tamoyiliga asosan o'quvchilarni tezroq nutqiy faoliyatga kiritishga yordam beradigan vaziyatlarni yaratish kerak. Asosiy maqsad suhbatdoshlar o'rtasida tabiiy, maqsadli xabar almashinuvini yo'lga qo'yishdan iborat [Chaney, 1998]. Darsda shunday sharoit yaratish va uni kengaytirish kerakki, o'quvchilarda o'rganilayotgan tilni bir-birlari bilan va boshqalar bilan tabiiy muloqotda qo'llashga ehtiyoj tug'ilsin. Xulosa qilib aytganda, gapirishga o'rgatish nutq materiali bilan ishlashning quyidagi bosqichlarida amalga oshiriladi. 1. Ko'nikmalarni shakllantirish bosqichi: leksik va

grammatik ko‘nikmalarni shakllantirish. Bu bosqich matnoldi bosqichi deyiladi, lekin material matnning o‘zidan olinadi. 2. Ko‘nikmalarni takomillashtirish bosqichi. Bunda o‘quv matni, ya’ni birinchi bosqichda to‘liq o‘zlashtirilgan materialda qurilgan matn bilan ish olib boriladi. Bu bosqich matn bosqichi deyiladi. 3. Nutq malakasini rivojlantiruvchi murakkab bosqich matndan keyingi bosqich deyiladi. Uchala bosqichda darslar muayyan nutq materialini o‘zlashtirish bo‘yicha yaxlit ish ko‘lamini tashkil qiladi. Biz bilamizki, hozirgi ta’lim jarayonida o‘quvchi sub’ekt bo‘lishi lozim. Bunda ko‘proq interfaol metodlarga e’tiborni qaratish ta’lim samaradorligini oshiradi. Ingliz tili darslariga qo‘yilgan eng muhim talablardan biri talabalarni mustaqil fikrlashga o‘rgatishdir. Bugungi kunda ingliz tili o‘qituvchilari Amerika Qo‘shma Statlari, Angliya pedagoglari tajribasiga tayangan holda quyidagi innovatsion metodlardan foydalanib kelishmoqda: – “Muammoli vaziyat yechimi” (Creative Problem Solving) bu usulni qo‘llash uchun hikoyaning boshlanishi o‘qib beriladi qanday yakun topishi o‘quvchilar, talabalar hukmiga havola qilinadi; – “Quvnoq topishmoqlar” (Merry Riddles) o‘quvchilarga topishmoqlar o‘rgatish Ingliz tilini o‘rgatishda muhim ahamiyatga ega, ular o‘zlariga notanish bo‘lgan so‘zlarni o‘rganadilar va o‘ylab topishmoq javobini topadilar; – “Tezkor javob” (Quick answers) o‘tilgan dars samaradorligini oshirishda yordam beradi; – “Chigil yozdi” (“Warm-up exercises”) o‘quvchilarni darsga qiziqtirish uchun sinfda har xil o‘yinlardan foydalanish; – “Pantomima” (pantomime) bu usul juda qiyin mavzular tushuntirilishi kerak bo‘lgan darsda yoki yozma mashqlar bajarilib, talabalar charchagan paytda foydalanilsa bo‘ladi; – “Hikoya zanjiri” (a chain story) usuli o‘quvchilarning og‘zaki nutqini o‘stirishda yordam beradi; – “Rolli o‘yinlar” (Acting characters) bu usul darsning barcha tiplarida qo‘llanilishi mumkin. Hunarga o‘rgatish uchun “Interpreter”, “Translator”, “Writer”, “Poet” kabi kasbdagi kishilar darsda ishtirok etishib o‘quvchilar bilan suhbatlashishlari mumkin; – “Allomalar yig‘ini” (Thinkers meeting) U.Shekspir, A.Navoiy, R.Burns kabi shoirlar va yozuvchilarni “taklif qilish” mumkin. Bunday paytda ular aytib ketgan hikmatli so‘zlardan darsda foydalanish yoshlarni komil inson bo‘lib tarbiyalanishiga yordam beradi; – “Rasmlar so‘zlaganda” (When pictures speak) usuli ancha qulay bo‘lib, ingliz tilini o‘rgatishda, talaba, o‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirishda yordam beradi, buning uchun mavzuga oid rasmlardan foydalanish lozim; – Kviz kartochkalari (quiz cards) o‘quvchilarning soniga qarab kartochkalar tarqatiladi va hamma talabalar bir vaqtda darsda ishtirok etish imkonini beradi bu esa vaqtni tejaydi. Ko‘rib chiqqimizdek, har bir innovatsion texnologiya o‘ziga xos

afzallik jihatlariga egadir. Bunday usullarning barchasida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi hamkorlik, o'quvchining ta'lim jarayonidagi faol harakati ko'zda tutiladi.

Xulosa qilib aytganda, Ingliz tili darslarida innovatsion usullarni qo'llash natijasida o'quvchilarning mantiqiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanadi, nutqi ravonlashadi, tez va to'g'ri javob berish malakasi shakllanadi. Bunday usullar o'quvchida bilimga ishtiyoq uyg'otadi. O'quvchi darslarga puxta hozirlik ko'rishga intiladi. Bu esa o'quvchilarni ta'lim jarayonining faol sub'yektlariga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. M. Kholdorova, N. Fayziyeva, F. Rikhsitilayeva. "USE OF HELPING TOOLS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE" Tashkent: TDPU named after Nizomi, 2005 O'. Hoshimov, I. Yaqubov. "ENGLISH TEACHING METHODOLOGY" (study guide) Tashkent: "Sharq" publishing house, 2003;[1]
2. Bekmuratova U. B. Abstract on "Using innovative technologies in teaching English". Tashkent - 2012 [2]
3. www.ziyonet.uz [3]
4. Bekmuratova U. B. Abstract on "The use of innovative technologies in teaching English." Tashkent - 2012[4]
5. Otaboeva, M. R. The use of modern innovative technologies in foreign language teaching and its effectiveness / M. R. Otaboeva. - Text: neposredstvennyy, электронный // Molodoy uchenyy. - 2017. - № 4.2 (138.2). - S. 36–37. - URL: <https://moluch.ru/archive/138/39058/> (contact information: 27.04.2020)[5]
6. N. Q. Xatamova, M.N.mirzayeva. "INTERACTIVE METHODS USED IN ENGLISH LESSONS" (methodical manual), Navoi, 2006, 40 pages.[6p]